

Kiszabadulni a harapófogóból: A feminista stratégiaalkotás lehetőségei a neoliberalizmus és illiberális populizmus korában

Feró Dalma összefoglalója

A Friedrich-Ebert Stiftung Budapest 2016. szeptember 29-én tartotta **“Nemek közötti egyenlőség – valóban ‘gazdasági versenyelőny’?”** című fórumát a „Nemek közötti igazságosság Kelet-Közép-Európában” elnevezésű regionális programja keretében. Az alapítvány [Solidarity in Struggle – Feminist Perspectives on Neoliberalism in East-Central Europe](#) című, a feminizmus és neoliberalizmus kapcsolatát kelet-közép-európai szemszögből vizsgáló kötete megjelenésének alkalmából rendezett fórum a nemek közti egyenlőségért folyó küzdelmek és a gazdasági érdekek kapcsolatát járta körül. Vajon jó feminista stratégia-e a nemek közti egyenlőség ügyét az üzlet és politika világának a „jobban ki kell aknázni a nők emberi erőforrásait” és „a nők munkaerő-piaci részvétele fellendíti a GDP-t” jellegű érvekkel „eladni”? Mik az elméleti és politikai következményei ennek a stratégiának? A fórum résztvevői, köztük a kötet több szerzője valamint más szakértők és aktivisták ezeket és más ezekhez kapcsolódó kérdéseket vitattak meg.

Kováts Eszter (FES Nemek közötti igazságosság Kelet-Közép-Európában program) nyitóbeszédében rámutatott arra, hogy a magyar kontextusban a neoliberalizmus említését gyakran értetlenség vagy a tudománytalanság és ideológiai elfogultság vádja fogadja annak ellenére, hogy a témának óriási szakirodalma van. A feminista aktivizmus szcénája sem kivétel ez alól: sokan ebben a közegben sem értik, hogy más feministák miért beszélnek a nőjogokról a neoliberalizmus viszonylatában vagy miért beszélnek különböző femnizmusokról, ugyanis adottnak veszik a gender mainstreaming keretét és a gazdasági versenyelőny felőli megközelítést („a nemek közötti egyenlőség kifizetődő”). Azonban felmerül a kérdés, hogy a feministáknak valóban a mainstream közgazdaságtan keretében érdemes-e érvelniük, hiszen a termelékenységnek ez a nyelve túlhangsúlyozza a nők egyéni választását és felelősségét (például az egyéni stratégiákat és technikákat az üvegplafon áttörésére, a bérres megszüntetésére, a munka és magánélet összeegyeztetésére, stb.), miközben alábecsüli vagy teljesen figyelmen kívül hagyja azokat a rendszerszintű viszonyokat, amelyekbe a nők lehetőségei ágyazódnak és amelyek korlátozzák ezeket a lehetőségeket, különösen a hátrányosabb helyzetű nők esetében. Számos kérdés felmerül mind a feminizmus, mind a baloldali politika szemszögéből. A neoliberális politikai-gazdasági rendszer baloldali alternatívája figyelmen kívül hagyhatja-e a feminizmust és a feminizmus figyelmen kívül hagyhatja ennek a rendszernek a valóságát? Milyen összefüggés van a jobboldali populizmus előretörése és a baloldali politika neoliberális világtrendhez való viszonya közt? Mit tesz legintimebb viszonyainkkal a gazdasági hatékonyság mindent átható logikája? Hogyan vetődnek fel ezek a kérdések Kelet-Közép-Európában, ahol a rendszerváltás után a demokrácia és emberi jogok látszólag szükségszerűen kötődtek össze a kapitalizmus egyik formájával, és ahol a közbeszédet továbbra is áthatja a „zárkózzunk fel a Nyugathoz” öngyarmatosító narratívája, amely többek közt az EU genderpolitikájának kritikátlan átvételében is megnyilvánul?

A fórum apropójául szolgáló kötet ezekre a kérdésekre keresi a választ. A tanulmányok által vizsgált egyik fontos témakör a rendszerváltás utáni emberi jogi aktivizmus strukturális feltételeinek kérdése, mint például hogy a túlnyomórészt külföldi donorok hogyan befolyásolták az agendát. Több

tanulmány elemzi azt is, hogy a „Nyugathoz való felzárkózás” narratívája nem vet számot sem az ún. államszocializmus feminista örökségével, sem pedig a régiónak a globális hatalmi rendben betöltött helyével, aminek következtében ez a narratíva sebezhetővé tette a nemek közti egyenlőség ügyét, hiszen az EU neoliberalis projektjéhez kötötte azt. Kováts szerint a neoliberalizmus mint vizsgálódási keret alkalmas lehet arra, hogy megnézzük, a saját agendánk milyen más napirendekkel fonódik össze, és hogy ez az árukapcsolás hogyan vezetett el a második világháború utáni emberi jogi konszenzusra, azaz az európai értékközösség alapjának széleskörű megkérdőjelezéséhez. A jobboldali populizmus problémája nem pusztán átmeneti visszaesés a liberális haladás menetében és nem is lehet azt régi válaszokkal orvosolni: az emberi jogi konszenzus erőltetése és a jelenlegi neoliberalis EU megvédése a jobboldali populizmust erősíti és elmélyíti a válságot. A baloldali és feminista politika kihívása, hogy az EU strukturális deficitjeivel szembenézzenek, túllépjenek a progresszív tolerancia kontra konzervatív visszamaradottság hamis dichotómiáján, és új alternatívákat, reaktív helyett proaktív politikát kínálnak. A kötet az erről a témakörrel folyó vitákhoz igyekszik hozzájárulni, zárta beszédét Kováts.

A fórum moderátora, **Pető Andrea** (történész, Közép-Európai Egyetem) bevezetőjében reflektált arra, hogy a feminizmusnak és neoliberalizmusnak is igen rossz csengése van a régió tudományos irodalmában. A kötet segít ennek megértésében azzal, hogy újraértékeli az ún. államszocializmus és államfeminizmus hagyatékát, amit 1989 óta túlnyomórészt hegemon liberális nyugati keretekben vizsgáltak, valamint azzal, hogy feminizmus és a hidegháborúból győztesen kikerülő gazdasági-politikai rendszer viszonyát feltárja. Ez a neoliberalizmusnak nevezett globális rendszer a nők még durvább kizsákmányolására épül, ezért egyes elméletirók a „neoliberalis neopatriarchátus” kifejezéssel utalnak rá. Ezzel egyidejűleg a nőjogok nyelve a neoliberalizmus legitimitásának egyik forrásául szolgál: mivel az egyéni emancipáció és siker diskurzusa figyelmen kívül hagyja a strukturális okokat és ezért jól illeszkedik a neoliberalizmus logikájába, egyes sikeres nők állnak a középpontjában a feminizmus egy kooptált változatának, amely segít fenntartani a rendszert anélkül, hogy közben a nőjogokat előmozdítsa. Pető szerint a neoliberalizmussal szemben megjelent két különböző kritika: az azt az illiberális állammal szembeállító jobboldali és az azt egy demokratikus alternatívával szembeállító feminista kritika arról árulkodik, hogy a neoliberalizmus fenntarthatatlan. A kötet, zárta bevezetőjét Pető, az utóbbi kritikát példázza és a demokratikus alternatíva szükségességéről tanúskodik.

Gregor Anikó (ELTE Társadalomtudományi Kar) a neoliberalizmus és feminizmus kelet-közép-európai kapcsolódási pontjairól tartott bevezető előadást. A neoliberalizmus összetett jelenségét többek közt Sylvia Walby megközelítésén keresztül mutatta be, aki szerint a neoliberalizmus gazdasági projektként indult, majd kormányzati program és végül intézményesült társadalmi alakzat is lett. Gazdasági szemszögből a neoliberalis ideológia a szabad piacok és szabad kereskedelem fontosságát és az állam deregulatív szerepét hirdeti és privatizáció, adócsökkentés, válságkezelő megszorító (a jóléti és egyéb kiadásokat csökkentő) intézkedések jellemzik. Politikai szemszögből a neoliberalizmus olyan irányítási mód, amely a fennálló egyenlőtlen viszonyokat és így a gazdasági és politikai elit hatalmát fenntartó elveken és szabályokon alapszik, például a döntéshozás súlypontját a demokratikus gyakorlatoktól a szupranacionális gazdasági intézmények felé mozdítja. A társadalmi értékek szemszögből a neoliberalizmus menedzsment- és termelésszemlélete átszövi a hétköznapi

élet interakcióit és a közbeszédet, ahogy az egyéni felelősség túlhangsúlyozása és a strukturális okok figyelmen kívül hagyása is, ez pedig az egyéneket megítélő és a társadalmi szolidaritást erodáló morális felfogást eredményez. Ebben a rendszerben a patriarchátus új formában nyilvánul meg, például a familizmusnak nevezett ideológiában, amely a család fontosságának hangsúlyozását mint annak ideológiai megtámogatását jelenti, hogy a jóléti állam leépítésének következtében az állam a gondoskodó munka felelősségét a családtagok, elsősorban nők, vállára helyezi.

Történelmi okai vannak annak, hogy a kelet-közép-európai feminista mozgalmak jellemzően érzéketlenek a neoliberalizmusra, folytatta Gregor. Először is az átmenet időszakában a demokráciaépítésben a liberális emberi jogi paradigma dominanciája érvényesült: a régió országai nemzetközi hálózatokba kapcsolódtak be és a liberális elitjeik többnyire normatív módon alkalmazták az univerzalista emberi jogi keretet, és a nemzetközi szervezetektől származó policy-javaslatokat használták. Másodsor, az ún. államfeminizmus felemás örökséget hagyott maga után, amihez a feministáknak egy kinyíló nemzetközi térben kellett viszonyulniuk. Harmadszor pedig az EU nemek közti egyenlőség politikája érezhetően a gazdasági hatékonyság felőli megközelítés irányába mozdult el. A status quo kritikájának gyengésege vagy hiánya olyan jelenségeket eredményezett, mint a „piaci feminizmus” (amely „az egyenlőség kifizető” érvel igyekszik eladni a feminizmust), a „választás feminizmus” (amely figyelmen kívül hagyja, hogy a választás nem feltétlenül vezet egyenlőséghez és nem problematizálja a választás társadalmi kontextusát, ld. például a prostitúció vitát) és a „neoliberális feminizmus” (amely a strukturális akadályok legyőzésének felelősségét az egyénre hárítja). Ugyanakkor a szolidaritás új formái is megjelentek az utóbbi években, mint például az ápoló(nő)k és a tanárok mozgalma közti együttműködés Magyarországon, zárta beszédét Gregor.

Zofia Łapniewska (közgazdász, Skót Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Glasgow Caledonian Egyetem) a feminista közgazdaságtanról és a gondoskodás etikájáról adott elő. A feminista közgazdaságtan egy heterodox megközelítés, a mainstream közgazdaságtudomány kritikája és alternatívája. A feminista közgazdászok olyan hagyományosan figyelmen kívül hagyott területekre összpontosítanak, mint például a nők fizetetlen munkájára, és a makrogazdasági célokat a gondoskodás etikája szerint igyekeznek átfogalmazni. A gondoskodás etikája azon fogékonyságok összessége, amelyeknek minden erkölcsileg érett emberben ki kellene fejlődniük az igazságosság erkölcsének készségei mellett, és amihez annak megtapasztalása járul hozzá, hogy gondoskodnak másokról és róluk is gondoskodnak mások. A gondoskodás terhe többnyire a nők vállán nyugszik, azonban más hátrányos helyzetű csoportokat is érint, akik számára nehezebb a gondoskodáshoz való hozzáférés. A gondoskodást leginkább mellékes témának, a privát szférába tartozó magánügynek tartja a közfelfogás annak ellenére, hogy gyakran a nők idő- és gazdasági szegénységéhez vezet. A feminista közgazdaságtan szerint a mesterséges és káros nyilvános/privát elválasztást el kellene törölni, hogy a gondoskodásról való elképzelésünk megváltozzon és a gondoskodás egyenlőbbben oszoljon el. Ez szükséges a szélesebb társadalmi változáshoz is, hogy az individualista szemlélet egy közösségibb szemléletmódnak adjon helyet, amely a kölcsönösségen, szolidaritáson és egyenlőségen nyugszik. A gondoskodásról való gondolkodás a mainstream közgazdaságtudomány racionális és érdekmaximalizáló emberképének felülvizsgálatához is vezet. Egy magasabb önismereti szint, amely elfogadja a relációs felelősséget és az emberi sebezhetőséget egy kevésbé erőszakos és boldogtalan társadalmat eredményezhet. A gondoskodás azért kapcsolódik a fórum témájához, mert Kelet-Közép-

Európa ún. progresszív pártjai magukévá tették a neoliberális értékeket és ezzel sok hátrányos helyzetű embert üldöztek a jobboldali pártokhoz, amelyek nagyobb újraelosztást ígértek, ugyanakkor bizonyos csoportokat kizártak a gondoskodás általuk lehatárolt közösségéből. Ennek alternatívája, mondta Łapniewska, egy olyan baloldali politika kell, amely a javakat úgy osztja el újra, hogy a gondoskodási közösséget nem zárja be.

Elżbieta Korolczuk (Södertörn Egyetem, Stockholm) nem tudott személyesen jelen lenni, ezért videó üzenetben beszélt Kelet-Közép-Európa feminista mozgalmi előtt álló kihívásokról, amelyek bár itt jobban észlelhetők, nem kizárólag a régiót érintő problémák. Az első kihívás a feminista mozgalmon belüli szolidaritás, hiszen a mozgalmat nem csak óriási ideológiai különbségek, hanem az erőforrásokért vívott harc, az eltűnőben lévő külföldi donorként is megosztják. A második kihívás a tágabb társadalmon belüli szolidaritás, beleértve azt, hogy kivel, hogyan és milyen feltételek mellett működünk együtt. Ide tartozik az a kérdés például, hogy meddig érdemes a demokratikus erőket arra kérni, hogy a nőket érintő ügyeket is tegyék napirendjükre, vagy inkább próbáljuk meg ellopni a rájuk irányuló médiafigyelmet. A harmadik kihívás a konzervatív populista fordulat, amely nem csupán egy múltó visszacsapás, hanem az illiberális populizmus és vallási fundamentalizmus korábban nem tapasztalt mértékű feltámadása, és amelynek bonyolult gazdasági, társadalmi, kulturális, ideológiai és politikai okai vannak. Ez a jobboldali populizmus szelektíven kölcsönöz elemeket a liberális és baloldali diskurzusból, elsősorban az emberi jogok és a posztkoloniális kritika területéről, így ideológusai a demokrácia és szabadság valódi védelmezőjeként pozicionálják magukat. Az általuk hangoztatott kritikák gyakran visszhangozzák a mi kritikánkat feminizmus és neoliberalizmus összekapcsolódásáról, azonban míg mi ezt anomáliának tartjuk, a konzervatív populista ideológusok azt állítják, hogy a feminizmus a kezdetektől az individualizmusról szólt és hogy az általa szétrombolni kívánt család nélkül az egyén mindenféle támogatás és fogódzó nélkül marad. Ezek a feltámadó mozgalmak rendszerint kritizálják a neoliberalizmust, időnként nem is csak retorikai szinten, hiszen egyes jobboldali populista kormányok olyan reformokat vezettek be, amelyek valóban sokaknak segítenek (mint például az új gyermekgondozási támogatás Lengyelországban). Továbbá a feminizmus és kisebbségjogok kritikáját összekötik a neoliberalizmus kritikájával, mondván hogy az emberi jogok ezen elképzelése egy individualista értékrendből fakad, amely a világ gyarmatosítását és a nemzetek kizsákmányolását szolgálja. Kritikus pillanat, amikor az ultra-konzervatívok az antikapitalizmus és antikolonializmus nyelvét maguknak követelik, hiszen ezzel elveszik a baloldal kenyerét. Újra kell hát gondolnunk a feminista mozgósítás lehetőségeit és kilátásait és az egyetemes emberi jogok és az ENSZ politikák kolonialista elemeinek kritikáját, hiszen olyan világban élünk, ahol a liberális demokráciát már nem vehetjük készpénznek, érvelt Korolczuk.

A panelt követő **beszélgetés**en a konzervatív populista fordulat okaival kapcsolatban Gregor Anikó a familizmusról mint nem csupán ideológiáról, hanem társadalmi állapotról beszélt, amely a közintézmények és politikai pártok iránti nagyon alacsony bizalmi szintben nyilvánul meg, ezt pedig a nacionalista ideológia könnyen ki tudja használni a nemzet mint idilli családi közösség képével. Arra a kérdésre, hogy a feminista közgazdaságtan tud-e eszközöket adni számunkra a neoliberalizmus kritikájához, Łapniewska elmondta, hogy a feminista közgazdaságtan rendkívül sokoldalú, a gondoskodás etikáján kívül többek közt a piacokkal, kereskedelemmel, nemzetközi egyezményekkel,

penzügyekkel, a nők üzleti életben betöltött helyével és a nyugdíj kérdésével is foglalkozik, a célja pedig minden ember teljes egyenlősége és jóléte.

A második panel első előadója, **Kovai Melinda** (Károli Gáspár Református Egyetem) a pszichológiáról mint az individualizmus technológiájáról és így mint a neoliberais szubjektumformálás kiemelkedő eszközéről beszélt. Michel Foucault-ra utalva megjegyezte, hogy minden korszaknak megvannak a Foucault által önmagáság technikáinak nevezett eljárásai, azaz az a tudás- és technológiarendszer, ami az egyéneket a termelés feltételeihez igazítva befolyásolja az emberek viselkedését és meghatározza azokat az alapelveket és gyakorlatokat, ahogy önmagunkra gondolunk. Az alkalmazott pszichológia mint a nyugati szelf technikája alkalmazkodott egyes korszakok termelési feltételeihez és a neoliberais társadalmak individualizáló szaktudása is lett. A 19. század vége felé jelent meg mint az újonnan felfedezett emberi erőforrások fegyelmező technikája, ami azt is jelenti, hogy új területek váltak szakértői beavatkozás tárgyává. A morálnak lett egy medikális diskurzusa, ahogy azt például a gyereknevelésről és a „jó anyáról” való elképzelések is mutatják. A második világháborúig a pszichológia elsősorban filantróp szervezetekhez kötődött, a háború alatt felfedezték mint hadi technológiát (ld. csoportterápiák), a háború után pedig egyre inkább a nyugati jóléti államok közpolitikai és a munkáltatók alkalmazták. Az 1960-as években történt az ún. pszichoboom a nagy középosztályosodási folyamat következtében, ugyanis a pszichológia lett az egyik fontos terepe annak, hogy ez az osztály megkülönböztesse magát. A jóléti állam leépítésével a pszichológia alkalmassá vált a neoliberais elvek gyakorlati megvalósítására. Ezeknek az elveknek az emblemikus jelmondata szerint „a siker fejből dől el”, ami nem csak azt sugallja, hogy a sikerünk kizárólag saját magunkon múlik, hanem hogy erkölcsi kötelességünk folyamatosan magunkon dolgozni, hogy javítsunk a teljesítményünkön. Ebből a perspektívából a társadalmi struktúra, a társadalmi pozíciók és a külső feltételek láthatatlanok, és sem a felelősségüket nem lehet felvetni, sem pedig a megváltoztatásukra való szándék nem fogalmazható meg. A félperiférián azonban a pszichológia egy ideig más funkciót töltött be. Az 1920-as évek Szovjetuniójában és az 1946 és 1956 közti Magyarországon a pszichológia az állam modernizációs projektjében hasznosult, amely nem csak egy egyenlőbb társadalmat igyekezett elérni, hanem a „nyugathoz való felzárkózást” is. Ebben a törekvésben nem az egyén állt a figyelem középpontjában, hanem a teljesítmény társadalmi feltételei, például a gyerekek iskolai teljesítményét az osztályhelyzetük összefüggésében vizsgálták. A jelenlegi Magyarországon a pszichológia ugyanazt a neoliberais szubjektumcsináló funkciót tölti be akár csak a nyugaton, azzal összefüggésben, hogy a pszichoterápia jórészt magánpraxisban, a pszichológusképzés pedig a piacon működik.

Mészáros György (ELTE Pszichológiai és Pedagógiai Kar) arról beszélt, hogy a keresztény, elsősorban katolikus teológiai hagyományok hogyan közelítik meg a strukturális egyenlőtlenségeket. Ferenc pápa egyik strukturális egyenlőtlenségeket megnevező és valódi, rendszerszintű változást követelő beszédéből idézve mutatott rá arra, hogy bár az egyház valóban egy az egyenlőtlenségeket megerősítő merev struktúra, a teológiai diskurzusnak létezik egy másfajta áramlata is. Ez az áramlat nem gyökér nélküli. Mind az Ótestamentum, mind az Újtestamentum szól a sálom fogalmáról, amely minden ember egyenlő jólétét jelenti, és bár az erre épülő jubileum intézménye nem biztos, hogy valóban létezett az ótestamentumi időkben, Jézus úgy beszélt a sálomról, mint amit ebben a világban kell megvalósítanunk. A korai keresztény közösségek meg is kísérelték ezeket az elveket

megvalósítani kommunisztikus közösségeikben, és bár ezek a közösségek nem maradtak fenn tartósan, ez a hagyomány tovább élt a szerzetességben. Ahogy az egyház hatalommal bíró intézmény lett, egyre inkább a saját hatalmát védte és rengetegféle erőszakot és elnyomást igazolt a történelem folyamán, azonban a teológia másik, egyenlőséget hirdető hagyománya sosem tűnt el teljesen. Az 1950-60-as években fontos változás történt Latin-Amerikában: a szegényekkel és elnyomottakkal való szolidaritás, együttlét és együtt cselekvés egyre inkább megjelent a vallásos diskurzusban annak nyomán, hogy a lelképásztorok mind jobban és jobban ráébredtek a mély strukturális problémákra és Marxot kezdték el olvasni azok megértéséhez. Ebben a diskurzusban az üdvösségnek nem csak spirituális, természetfeletti, hanem politikai dimenziója is van: az, hogy hogyan teremtünk egy igazságos világot itt és most. A gazdasági egyenlőtlenségek mellett az elnyomás más, bár kapcsolódó formáival is foglalkozott ez a felszabadítás teológiájának nevezett mozgalom, aminek nevében a felszabadítás az elnyomás alóli felszabadításra utal. A kifejezést Gustavo Gutiérrez perui pap alkotta, aki szintén az Újtestamentumhoz tért vissza és úgy érvelt, hogy ha ezeket a dolgokat nem vesszük észre Jézus szavaiban, akkor félreértelmezzük azokat. A felszabadítás teológiája, bár némely radikálisabb szószólóit elhallgattatták, igen meghatározóvá vált Latin-Amerikában és más vallásokra, köztük az iszlámra, judaizmusra és más keresztény hagyományokra is hatással volt. Mészáros azzal zárta előadását, hogy érdemes tudnunk a keresztényég ezen hagyományáról például koalíciókötés szempontjából is.

Weronika Grzebalska (szociológus, PhD hallgató, Lengyel Tudományos Akadémia, Varsó) arról beszélt, hogy milyen lehetőségei vannak a feminista stratégiaalkotásnak egy olyan helyzetben, ahol a neoliberalizmus látszólag egyetlen alternatívája a jobboldali populizmus. Ahogy elmondta, a jobboldali mozgalmak megerősödését az erről szóló kutatások szerint nem lehet egyetlen okra visszavezetni, azonban nagyon sok ok, amelyre kutatók és policy szakértők rámutattak (mint például a növekvő egyenlőtlenségek, gazdasági válság, megszorító intézkedések, az állam és állampolgárok közti viszony gyökeres megváltozása, gazdasági és társadalmi bizonytalanság, globalizáció, munkaerőpiaci változások, a politikai elit közönye, stb.) a neoliberalizmusra vezethetők vissza. A gazdasági, társadalmi és kulturális bizonytalanság félelemhez vezet és ezért termékeny talaja a jobboldali szélsőséges ideológiáknak. Azt is fontos leszögezni, hogy az illiberális gondolatok nem a semmiből pattantak elő az utóbbi években, valójában régóta velünk vannak, most csak többen támogatják őket. Eközben mind kevesebben támogatják a neoliberális status quo-t, amiről pedig kezdettől fogva azt mondták, hogy az „egyetlen alternatíva”, amit nem valamilyen politika és ideológia, hanem a józan ész, a racionalitás diktál. A neoliberális „demokrácia” és a jobboldali populizmus közti polarizáció, szakadék továbbra is meghatározza a politikai színteret.

A most megjelent *Solidarity in Struggle* kötet a neoliberalizmus és jobboldali populizmus ezen harapófogójából való kijutáshoz ad támpontokat a feminista stratégiaalkotásnak, folytatta Grzebalska. Azzal, hogy a feminista elmélet és gyakorlat kevésbé ismert példáit gyűjti össze, a kötet megmutatja, hogy mindig is volt alternatíva, és mindig is voltak másféle társadalom-elképzelések. Továbbá ötleteket ad a neoliberális neopatriarchátus és az illiberális patriarchátus elleni sikeres akciókhoz, arra ösztönöz, hogy kitörjünk a neoliberalizmus és illiberális kettős szorításából, hogy elutasítsuk a hamis alternatívákat, és hogy ezek helyett a saját elképzeléseinket fogalmazzuk meg. Némelyik tanulmány közvetlen összefüggést állapít meg a neoliberalizmus elhibázott rendszere és a

jobboldal előretörése közt, míg mások azt elemzik, ahogy a neoliberális individualista értékek olyan mélyen ivódtak bele a társadalmunk szövetébe, hogy ez rendkívül megnehezíti a közös ellenállást és a társadalmi mozgalmak építését. A kötet emlékeztet minket arra is, hogy újra kell gondolnunk a feminista eszközkészletet (mint például a gender mainstreaminget és a külföldi donorokra való hagyatkozást) és hogy a stratégiánkat az elnyomás különböző tengelyei strukturális gazdasági okainak megértésére alapozva kell alakítanunk. Ahhoz, hogy kitörjünk a harapófogóból, vonta le a következtetést Grzebalska, a társadalmi igazságosságot összetett módon, az újraelosztás, elismerés és politikai reprezentáció kérdésköreit is magában foglaló módon kell felfognunk, meg kell haladnunk az individualizmus és a „hatalmat a nőknek” felfogást és helyette szolidaritást és közösséget kell építenünk, valamint meg kell erősítenünk a nemzetközi együttműködést a társadalmi mozgalmak és a transznacionális szervezetek szintjén is. Végezetül el kell ismernünk, komolyan kell vennünk és foglalkoznunk kell azzal a bizonytalansággal és azokkal a félelmekkel, amelyeket a jobboldal kiaknázott, és a nekünk nem tetsző elveket valló emberek démonizálása (mint akik nem elég „nyitottak” és „modernnek”) helyett olyan progresszív reformokat kell javasolnunk, amelyek orvosolják ezeket a problémákat.